

ІТАЛІЙСЬКА КОЛОНІЯ ВОСПОРО (XIII–XV ст.)

Тема перебування італійців у Північному Причорномор'ї у XIII–XV століттях часто пов'язується з такими містами як Каффа (Феодосія) і Солдайя (Судак). Про існування італійської колонії в місті Воспоро (Черкію) у Керчі зазвичай згадується мимохідь, у контексті теми Каффи або Солдайї.

Одним з перших досліджень з історії Криму, де згадується Воспоро, була робота професора Галльського університету Йоганна Ерліха Тунманна «Кримське ханство» [1]. У ній зустрічаються цікаві факти з історії середньовічної Керчі, однак деякі з них не знаходять підтвердження в інших дослідженнях. Італійська колонія Воспоро згадується у творі М. І. Наєждіна «Про походження, існування й падіння італійських торговельних поселень у Тавриді». Саме «згадується», оскільки зустрічається в цій роботі лише двічі: у перерахуванні прибережних міст, що належать генуезцям [2], і в пасажі про падіння колоній під ударом турків, де, однак, «Боспро й Черкію» зазначені як два різних міста [3].

Більше інформації про Воспоро міститься у роботі Вільгельма Гейда «Історія торгівлі Сходу за середніх віків», два розділи з якої перекладені Л. П. Колі [4]. У ній є вказівки на ту роль, яку відігравало це місто в економіці італійських колоній у Північному Причорномор'ї, його правовий статус. Професор Імператорського університету св. Володимира Ю. А. Кулаковський у праці «Минуле Тавриди» згадує про Боспор у контексті повідомлення про відвідування міста Ібн-Батутою [5].

У радянській і пострадянській історіографії історії Воспоро так само, як і раніше, уваги приділялося замало. Уривчасті дані про місце Воспоро в торговельних зв'язках Каффи наводяться у монографії С. П. Карпова «Італійські морські республіки й Південне Причорномор'я в XIII–XV ст.: проблеми торгівлі» [6]. Коротку історичну довідку про це місто в XIII ст. дає В. Л. Єгоров у монографії «Історична географія Золотої Орди в XIII–XIV ст.» [7]. Докладніше на проблемі розміщення генуезьких колоній на Керченському півострові зупинився С. Г. Бочаров, обґрунтувавши свою точку зору посиланнями на ар-

хеологічні джерела [8]. У науково-популярній роботі Л. Пономарьова «Середньовічна Керч» коротко окреслені соціальний, економічний і правовий аспекти життя італійської колонії Воспоро (Черкію) [9]. Однак всі перераховані вище студії не висвітили питання повністю, а лише вказали перспективні напрями пошуку. Ця стаття написана з метою більш докладного висвітлення історії італійської колонії Воспоро.

Відомо, що до 1204 р. берега Керченської протоки належали Візантійській імперії, але захоплення її столиці — Константинополя — хрестоносцями й утворення Латинської імперії дозволили союзникам хрестоносців венеціанцям розпочати освоєння північнопричорноморського узбережжя. Однак уже в 1218 і 1232 рр. конкуренти венеціанців генуезці підписують договори з Венеціанською республікою, отримуючи тим самим право здійснювати навігацію у Чорноморському басейні [10]. Повною мірою здійснити це право вони змогли лише після укладення 1261 р. договору з імператором новоствореної Візантійської імперії Михайлом VIII Палеологом (1259–1282). З'явившись у Північне Причорномор'я в другій половині XIII ст., уже до середини XIV ст. генуезці, за словами Нікіфора Григори, «захопили Евксинський Понт, через наживу, що йде відтіля... стримували торгівлю там венеціанців» [11]. Центром генуезьких володінь у Північному Причорномор'ї стало місто Каффа, спочатку Солдайя, потім Тана (в усті ріки Дон). Наприкінці XIII — на початку XIV ст. перед італійцями в цьому регіоні існувало два завдання. Перше: розвиток торговельних відносин зі Сходом — Індією, Персією, Китаєм, торговельні шляхи до яких йшли через Азовське море, ріки Дон і Волгу й далі через Каспійське море. Друге: контроль за каботажним плаванням до кавказьких берегів. Для цього були необхідні фортеці на обох берегах протоки. Ними стали Воспоро на західному його березі й Матрега — на східному. Обидва пункти були підпорядковані консулові Каффи. Матрегою керувала родина Гвізольфі (Гізольфі), при цьому виплачуючи данину місцевому правителіві.

Перше згадування про Воспоро відноситься до 1318 р. [12]. Й. Тунманн, посилаючись на французького хроніста Вінсента де Бове, відсуває цю дату до 1237 р. [13]. Крім того, Тунманн указує, що 1333 р. місто Керч перебувало під владою аланського (черкеського) князя Міллена [14]. Однак відомо, що черкесів, які мешкали на Таманському півострові й у районі ріки Кубань, ще в XIII ст. підкорили монголи (землі так званої «чорної Зіхії») [15]. З кінця XIII ст. територія Кримського півострова належала Золотій Орді, хоча Гірський Крим і південний берег мали певну автономію. Таким чином, місто Воспоро (Черкію) у середині XI ст. перебувало на золотоординських теренах. Про це також свідчить інцидент, наведений у творі Вільгельма Гейда: 1332 р. венеціанці отримали дозвіл хана Золотої Орди Узбека (1312–1341) селитися в Тані [16]. Але ханський намісник Тани й усієї округи Мухаммад Ходжа аль-Хорезмі ставив усілякі перешкоди до за-

селення ними цього міста [17] (можливо, за наущенням торговельних конкурентів Венеції — генуезців). 1340 р. солхатський емір — глава Кримського тюмена [18] Золотий Орди Тюлек–Тимур (1300-1341) — запропонував венеціанцям для поселення місто Воспоро з портом і прилеглими територіями. Венеціанці повинні були платити 3% мито за товари до ханської скарбниці [19]. Поки не було налагоджене стабільне морське сполучення з Таною, саме Воспоро повинно було залишатися головною базою Венеції в цьому районі [20]. Вільгельм Гейд, посилаючись на факти, наведені Ібн-Батутою, згадує, що договір з Тюлек-Тимуром передбачав передачу міста Воспоро венеціанцям на тих самих правах «повної й виключної власності», як і Каффи — генуезцям. Відомо, що до 1266 р. Каффа залишалася у безпосередній залежності від ханів Монгольської імперії, але після її розпаду й утворення Золотої Орди була продана в 1270-х рр. ханом Уран-Тимуром генуезцям. Зі своєї сторони вони зобов'язалися виплачувати йому мито за ввіз і вивіз товарів [21]. Венеціанці прийняли пропозицію, навіть не дочекавшись документального підтвердження на це від хана Узбека [22]. Однак уже 1343 р. внаслідок конфлікту, що спалахнув між татарами й «латинянами», італійці були вигнані з Тани. Пізніше військові дії почалися й між самими торговельними республіками.

1355 р. між Генуєю й Венецією був укладений Міланський мир [23], і венеціанці отримали можливість відновити свої позиції, що похитнулися, у Північному Причорномор'ї. Намісник золотоординського хана Бердибека Зайнуддин Рамазан, що правив Кримським тюменом в 1349–1357 рр., 1356 р. видав їм грамоту, яка підтверджувала їхні колишні права на південному березі. Крім того, венеціанці могли заснувати колонію в бухті Провато [24], і знову одержали доступ у Солдайю й гавань Калітра [26; 27]. 1358 р. скінчився термін дії договору між Генуєю й Венецією про трирічний мораторій на відправлення своїх судів у Тану. Венеціанські послі одержали в хана Бердибека документи, які підтверджували їхні колишні привілеї у Тани.

Таким чином, з 1340/1343 по 1358 р. місто Воспоро було для венеціанців пунктом, найбільш близьким до основних торговельних маршрутів. Однак це не привело до стрімкого економічного підйому міста, оскільки між Генуєю й Венецією був укладений договір про заборону плавання італійських судів до земель золотоординських ханів і взагалі до територій, розташованих на схід від Каффи [28]. Очевидно, саме тому венеціанці не змогли скористатися даною їм Тюлек-Тимуром привілеєм і зробити з Воспоро другу, але вже венеціанську Каффу. Каффа залишалася в Північному Причорномор'ї єдиним містом, яке цілком належало італійцям.

Крім того, Генуя не дозволила б Венеції одержати Воспоро у повне володіння, оскільки тоді генуезці втратили б колосальні прибутки від торгівлі сіллю. Їм належали солоні озера Елькенське й Узунларське, що розташовувалися в

мисі Опук на Керченському півострові. З них «щорічно добувалося більш ніж двісті корабельних вантажів солі й могло б добуватися ще стільки ж» [29]. У цьому районі перебувало генуезьке володіння Чіпріко [30]. Торгівля сіллю була справою дуже прибутковою: наприкінці XIII ст. один каффський модій [31] солі коштував 1,75 каффського аспра на місці виробництва, а в Трапезунді цей же модій коштував уже 16,8 каффських аспра [33]. Природно, що настільки прибутковий бізнес найсуворішим чином охоронявся: у Статуті для генуезьких колоній у Чорному морі 1449 р. є вказівка, що «жодний генуезець не смів і подумати бути присутнім на соляному заводі в той час, коли міряється яка-небудь кількість солі». Цей параграф не відносився до капітанів і негоціантів, яким «дозволяється придбати таку кількість солі, яку може підняти корабель» [34]. Крім Воспоро, на Керченському півострові розташовувалося ще кілька населених пунктів, які належали генуезцям. На середньовічних морських картах-портланах у цьому районі позначені такі топоніми як Завіду, Чіпріко (Чіліко), Пондіко, Каркавоні [35]. Але найбільш значним з них був Воспоро. У цьому місті, крім консульської, розташовувалася резиденція католицького архієпископа. Папа Іоанн XXII заснував тут 1333 (за іншим даними — 1332) року католицьку єпархію, архієпископом якої став домініканський чернець Франциск де Камаріно. Воспорський архієпископ вів активну проповідь католицтва, повернувши у католицтво із грецької віри Міллена й Верзахта, князів зіхських племен, що населяли передкавказький степ [36].

Місто Воспоро було резиденцією консула, який підкорявся каффінському. До нашого часу дійшли імена лише двох воспорських консулів: Антоніо Карато (1455) і Франческо Фієскі (1456) [37]. Консул надсилався з Каффи терміном на один рік, аби уникнути зловживання владою. У Статуті 1449 р. немає параграфів, присвячених розпорядку життя у Воспоро, але деякі непрямі відомості дозволяють судити про правовий статус цього міста. У Статуті є стаття, відповідно до якої був затверджений спеціальний податок на будівлю й ремонт кріпосних стін Каффи. Досить показовий розподіл податкових сум: військове начальство Каффи — 8 соммів, консульства Горзони, Пертиніта, Босфору й Копарії — по 4 сомма, Яліты й Лускі — по 2 сомми [38]. Таким чином, Воспоро був дорівнений за станом Копі (Копарії), щодо якої є чіткі приписання у Статуті. Крім консула, з Каффи надсилалися два керуючі й один письмоводитель. Прибувши на місце, консул повинен був обрати ще п'ятьох чоловік — двох радників і трьох керуючих, серед яких обов'язково повинні бути «греки» [39]. Ці вісім чиновників становили раду при особі консула. Крім них, при ньому були священник, нотарій і сурмач [40]. Зі статей, присвячених іншим містам, відомо, що консул виконував обов'язки коменданта фортеці, що керманіча фінансів і воєначальника [41]. Про кількість солдатів, необхідних для охорони Воспоро, також нічого не відомо, але їх не могло бути більше, ніж у Солдайї або Чемба-

ло. А в параграфах, які відносяться до Чембало, вказується, що для захисту фортеці консул повинен мати 40 стрільців, у число яких включалися й два сурмачі, цирюльник, підкомendant і поліцейський пристав. Ці 40 чоловік були зобов'язані стояти на стражі й нести нічну вартову службу [42]. Спеціально обмовлялося, що вони не могли бути ані невільниками, ані вільновідпущениками, ані або слугами [43]. Настільки тверді вимоги до військового контингенту й чітко фіксована Статутом оплата їхньої служби приводила до практики сполучення декількох занять, як було показано вище. Городяни мали право обирати своїх представників у ратушу — так званих сотників, а в околишніх селищах обиралися старости, яких потім затверджував консул [44].

Відсутність у Статуті 1449 р. розпоряджень стосовно Воспоро свідчить, що місто не було для генуезців настільки значимою фортецею, як, наприклад, Чембало. Але, з іншого боку, економічно воно був досить стабільним, аби платити податок на будівлю й ремонт стін Каффи на рівні з маленькою Копою, яка, втім, була важливим центром експорту риби. Очевидно, у Воспоро цю роль відігравав експорт солі.

Однак захоплення 1453 р. турками-османами Константинополя дав поштовх подіям, які призвели до занепаду Воспоро.

Після падіння Константинополя до Каффи прибув турецький посол з вимогою сплати данини султанові Мехмеду II (1451–1481). Однак Генуя, поглинена війною з Арагоном, не мала фінансових можливостей надати допомогу своїм північнопричорноморським колоніям, тому встало питання про їхню передачу Банку Святого Георгія. На засіданні протекторів і найбільш значних акціонерів Банку, яке відбулося 12 листопада 1453 р., пропозицію щодо передачі було прийнято 248 голосами проти 27. 15-го листопада дож Генуї Пьетро ді Кампофрегозо оголосив про поступку «на віка вічні» Банку Святого Георгія колонії Каффи й інших володінь Генуї за суму 5500 ліврів [45]. Правління Банку всілякими способами намагалося поліпшити стан колоній, аж до прямого відправлення до Каффи кораблів зі зброєю.

Наміри турецького султана стосовно італійських колоній у Північному Причорномор'ї були більш ніж серйозні. Для їхньої демонстрації Мехмед II влітку 1454 р. спрямував свій флот під командуванням адмірала Демір-Кях'я [46] до північних берегів Чорного моря, де були зроблені напади на Монкастро (Білгород-Дністровський) і Севастополіс (Сухумі). Біля стін Каффи турки обмежилися погрозами на адресу каффінців. Демарш османів порушив торговельні зв'язки Криму з Європою; у зерновій торгівлі, пріоритетній для кримських італійських колоній на той час, наступила криза [47], що у свою чергу призвело до зниження дивідендів акціонерів Банку Святого Георгія з 7% до 4% [48]. Було ухвалене рішення про скорочення витрат на утримання колоній. Не вистачало коштів навіть на Каффу, звідки масово стали їхати «латиняни». Аби

удержати їх на місці, довелося збільшити розмір платні консулу й подовжити термін служби його чиновників, які його оточували [49]. Через погрозу агресії з боку турецького флоту було запропоновано зрити деякі фортеці, названі в документах «ненаселеними місцями» [50]. Інструкції від 16 червня 1472 р., надіслані протекторами Банку Святого Георгія консулові Каффи Антоніотто Кабелла, надають вибір міста, чиї фортеці варто зруйнувати — Херсона або Воспоро, — самому каффінському консулові [51], який і вибрав Воспоро. Але чи був виправданий такий вибір? У Херсоні, який дорівнював за положенням Воспоро [52], генуезька факторія існувала до 50–60-х рр. XV ст., але вже у 70-ті рр. цього ж століття протектори Банку зараховують і його, і Воспоро до місць «non habitati» [53], хоча у 80-х рр. XV ст. Йосафат Барбаро й «Сарсону» і Керч описує як місця «досить відомі» [54]. Крім того, Вільгельм Гейд наводить цікавий факт, котрий змушує інакше глянути на ситуацію з вибором міст для знесення фортець. Ще 1454 р. кримський хан Хаджі-Девлет Гирей (1443–1466) організував економічну блокаду Каффи, заборонивши «всім адресованим усередину його ханства товарам слідувати звичайними дорогами» і вимагаючи відправлення їх або у Воспоро, або в Каламіту [55]. Чи не в цьому криється причина вибору каффінським консулом саме Воспоро для руйнування фортеці, оскільки за період 1454–1472 рр. Каффа могла зазнати великих збитків саме через зазначене розпорядження кримського хана?

Після падіння Каффи й інших італійських колоній у Північному Причорномор'ї 1475 р. у Воспоро був розташований турецький гарнізон, оскільки ця територія відійшла до османів. 1484 р. на залишках генуезьких фортифікацій турки вибудували власну фортецю [56].

Італійська колонія Воспоро (Черкію) існувала з початку XIV ст. по третю чверть XV ст. На її території розселилися як венеціанці, так і генуезці. Адміністративно генуезький консул Воспоро підкорявся каффінському. Сама колонія відноситься до типу 2 (за класифікацією С. П. Карпова): торговельне поселення із причалом, замком і фондако (торговельними складами) на території міста, що належить місцевому правителю, із правом екстериторіальності усередині факторії й визнанням суверенітету государя, на чийй землі розташовано факторію [57]. Воспоро був транзитним пунктом на шляху із Чорного моря в Тану, його мешканці здійснювали каботажне плавання уздовж кримських і кавказьких берегів. Внаслідок кризи у причорноморській торгівлі середини XV ст. для поліпшення стану Каффи було вирішено пожертвувати фортецею Воспоро, тому вона частково була зруйнована. Після захвату турками італійських колоній у Криму Воспоро-Керч стала містечком Каффінського ейялета.

1. *Тунманн И.* Крымское ханство / Пер. с нем. Н. А. Эрнста, С. А. Белявской. — Симферополь, 1991.
2. *Надеждин Н.* О происхождении, существовании и падении итальянских торговых поселений в Тавриде // Брета Тавриды. — 1995. — № 6. — С. 253.
3. Там само. — С. 265.
4. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда «История торговли Востока в средние века» (Колонии на северном побережье Черного моря. Конец западных колоний северного побережья Черного моря) / Пер. А. П. Колли // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Симферополь, 1915. — № 52. — С. 68–185.
5. *Кулаковский Ю. А.* Прошлое Тавриды. — Киев, 2002. — С. 181.
6. *Карпов С. П.* Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: проблемы торговли. — М., 1990.
7. *Егоров В. А.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — М., 1985. — С. 89.
8. *Бочаров С. Г.* Заметки по исторической географии генуэзской Газарии XIV–XV веков // 175 лет Керченскому музею древностей. — Керчь, 2001. — С. 157–161.
9. *Пономарёв А. Ю.* Средневековая Керчь. — Керчь, 2003.
10. *Карпов С. П.* Итальянские морские республики... — С. 66.
11. *Богданова Н. М.* Херсон в X–XV вв. Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века. — М., 1991. — С. 75.
12. *Кулаковский Ю. А.* Прошлое Тавриды. — С. 179.
13. *Тунманн И.* Крымское ханство... — С. 41.
14. Там само. — С. 41.
15. *Егоров В. А.* Историческая география... — С. 55.
16. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда... — С. 99.
17. Там само. — С. 100–101.
18. Тюмен — територіальний округ, приблизно здатний виставити 10-тисячний вершниковий корпус із темником на чолі.
19. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда... — С. 99.
20. Там само. — С. 102.
21. *Катошин Е.* Феодосия. Каффа. Кефе. — Феодосия, 1998. — С. 59.
22. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда... — С. 102.
23. *Крамаровский М. Г.* Джучиды и Крым: XIII–XV вв. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 2003. — Вып. X. — С. 516.
24. Провато — місце в районі мису Кіік-Атлама та бухти Праватка, на березі якої розташоване селище Орджонікідзе [25].
25. *Шапошников А.* Коктебель. — Симферополь, 1997. — С. 14, 22.
26. Калітра (Калієра) — на думку В. Гейда, перебувала на місці селища Коктебель; А. Шапошников локалізує її в усті Карадазької балки.
27. *Крамаровский М. Г.* Джучиды и Крым... — С. 516.

28. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда... — С. 115.
29. *Тунманн И.* Крымское ханство... — С. 40.
30. *Бочаров С. Г.* Заметки по исторической географии... — С. 157–159.
31. Модій — каффський модій становив близько 280 кг [32].
32. *Карпов С. П.* Итальянские морские республики... — С. 146, 334.
33. Там само. — С. 146.
34. Устав для генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1863. — Т. V. — С. 756–757.
35. *Кулаковский Ю. А.* Прошлое Тавриды. — Табл. 2.
36. Там само. — С. 179.
37. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда... — С. 169.
38. Устав для генуэзских колоний... — С. 675.
39. Там само. — С. 801.
40. Там само. — С. 804–805.
41. Там само. — С. 784.
42. Там само. — С. 786.
43. Там само. — С. 769.
44. Там само. — С. 775–776.
45. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда... — С. 159–160.
46. *Катюшин Е.* Феодосия. Каффа. Кефе. — С. 102.
47. *Карпов С. П.* [Рец. на: *Civico Istituto Colombiano: Studi e testi. Serie storica / A cura di Geo Pistarino.* — Genova, 1976–1986. — Т. 1–10.] // *Византийский временник.* — 1989. — Т. 50. — С. 214–217.
48. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда... — С. 164.
49. Там само. — С. 165.
50. *Богданова Н. М.* Херсон в X–XV вв.: Проблемы истории византийского города. // *Причерноморье в средние века.* — М., 1991. — С. 99.
51. Там само. — С. 98–99.
52. Устав для генуэзских колоний... — С. 675–676.
53. *Богданова Н. М.* Херсон в X–XV вв. — С. 99.
54. Барбаро и Контарини о России. — Л., 1971. — С. 154.
55. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда... — С. 161.
56. *Пономарёв Л. Ю.* Средневековая Керчь. — С. 35.
57. *Карпов С. П.* Итальянские морские республики... — С. 106.